

प्रेरणार्थे णिच् – परिचयः

णिच्-प्रत्ययः मुख्यतः अर्थद्वये भवति— स्वार्थे प्रेरणार्थे च | चुरादिगणे णिच्-प्रत्ययः भवति, यथा चोरयति, क्षालयति, प्रेषयति, कथयति इत्यादीनि रूपाणि | तत्र णिच्-प्रत्ययः स्वार्थे अस्ति, इत्युक्ते धातोः एव अर्थपोषणं करोति; णिच्-प्रत्ययस्य पृथक्तया कोऽपि अर्थः नास्ति | णिच्-प्रत्ययः प्रेरणार्थे अपि भवति; प्रायः सर्वेभ्यः धातुभ्यः णिच् अस्मिन् अर्थे भवति | यथा पठति → पाठयति; अत्र पठनार्थं प्रेरयति | एतादृशेषु प्रयोगेषु प्रेरणार्थः णिच्-प्रत्ययात् आगतः |

णिच्: एकं वैशिष्ट्यं यत् अयं प्रत्ययः यदा विहितः तदा गणीया चर्चा नितरां नापेक्षिता | धातुः कस्मिन् अपि गणे भवतु नाम, तस्य ण्यन्तरूपस्य गणेन सह न कोऽपि सम्बन्धः | पठति भ्वादिगणे, लिखति तुदादिगणे, क्षालयति चुरादिगणे, प्राप्नोति स्वादिगणे—परन्तु पाठयति, लेखयति, क्षालयति, प्रापयति इत्येषां कृते तिङन्तस्य रूपसाधनार्थं गणस्य आवश्यकता नास्ति एव | एषां गणः अपि नास्ति एव | “कस्मिन् गणे” इति प्रश्नस्तु नैव उदेति | उदेति चेत्, तस्य उत्तरं नास्ति हि |

सम्प्रति णिजन्तरूपाणि कथं निर्मयन्ते दृश्यन्ते च इति अवलोकनीयम् |

प्रेरणार्थकणिचः व्यवस्था

औपदेशिकधातवः—पाणिनीयधातुपाठे १९४३ धातवः उपदिष्टाः सन्ति | उपदिष्टाः धातवः, अतः एते औपदेशिकधातवः | एषां धातूनां धातु-संज्ञा भवति **भूवादयो धातवः** (१.३.१) इति सूत्रेण |

आतिदेशिकधातवः—उपरितनान् पाणिनीयधातुपाठे पठितान् धातून् वर्जयित्वा इतोऽपि, असङ्ख्याः धातवः सन्ति | एते धातवः धातुपाठे न सन्ति, अपि तु अस्माभिः निर्मिताः | यथा पठ् + णिच् → पाठि + शप् + ति → पाठयति | अत्र “पाठि” इति नूतनधातुः निर्मितः | णिच्-प्रत्ययस्य योजनेन चोरि इव यावन्तः धातवः सृष्टाः, ते सर्वे **सनाद्यन्ता धातवः** (३.१.३२) इति सूत्रेण धातुसंज्ञकाः |

हेतुमति च (३.१.२६) = प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् | णिच् विधायकं सूत्रम् | क्रियार्थं यः प्रयोज्यं प्रेरयति, सः प्रयोजकः क्रियायाः हेतुः | आधारतया अस्यासीति हेतुमान्, मनुप्रत्ययः— प्रयोजकनिष्ठः प्रेषणादिव्यापारः हेतुमान्, तस्मिन् हेतुमति | व्यापारः इति प्रेषणादिक्रिया, स च व्यापारः हेतुमान् | ‘स्वनिष्ठाधारतानिरुपिताधेयतासम्बन्धेन हेतुः यत्रास्ति स हेतुमान् व्यापारः, तस्मिन् वाच्ये णिज् इत्याहुः’ इति तत्त्वबोधिनी | अस्यां स्थितौ—यत्र हेतुमति व्यापारे प्रयोजकः हेतुः अस्ति—तत्र धातोः णिच्-प्रत्ययः विधीयते | हेतुमति सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोम-त्वच-वर्म-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यो णिच्** (३.१.२५) इत्यस्मात् **णिच्** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **प्रत्ययः** (३.१.१) **परश्च** (३.१.२) इत्यनयोः अधिकारः | **धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्** (३.१.२२) इत्यस्मात् **धातोः** इत्यस्य अधिकारः, वचनपरिणामेन पञ्चमीविभक्तौ **धातुभ्यः** | अनुवृत्ति-सहितसूत्रं— **हेतुमति च धातोः णिच् प्रत्ययः परश्च** |

तिङन्तरूपस्य साधनार्थं सोपानत्रयम्—

१. धातुः + णिच्-प्रत्ययः → (णिच्-निमित्तिकम् अङ्गकार्यम्) → द्वयोः संयोजनेन → णिजन्तधातुः | लिख् + णिच् → लेखि |
२. णिजन्तधातुः + शप्-विकरणप्रत्ययः → (शप्-निमित्तिकम् अङ्गकार्यम्) → द्वयोः संयोजनेन → नूतनम् अङ्गम् | लेखि + शप् →

लेखय |

३. अङ्गम् + तिङ्-प्रत्ययः → तिङन्तरूपम् | लेखय + ति → लेखयति |

णिच्-प्रत्ययस्य कारणेन प्रमुखम् अङ्गकार्यत्रयं सम्भवति—

१. **अचो ङिति** (७.२.११५) = अजन्ताङ्गस्य अन्त्यवर्णस्य वृद्धिः भवति ङिति णिति प्रत्यये परे | **येन विधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन **अचः अङ्गस्य** नाम न केवलम् अच् इत्यङ्गस्य, अपि तु अजन्तस्य अङ्गस्य | **अलोऽन्तस्य** इत्यनेन अन्तिमवर्णस्य एव स्थाने वृद्धिः | ज् च ण् च ङ्गौ, ङ्गौ इतौ यस्य तत् ङ्गित्, तस्मिन् ङिति, द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासः | अचः षष्ठ्यन्तं, ङिति सप्तम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **मृजेवृद्धिः** (७.२.११४) इत्यस्मात् **वृद्धिः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **अचः अङ्गस्य वृद्धिः ङिति** |

प्रेरणार्थकणिचि यथा नी + णिच् → नै + इ → नायि → नाययति |

२. **अत उपधायाः** (७.२.११६) = उपधायाम् अतः वृद्धिः ङिति णिति प्रत्यये परे | अतः षष्ठ्यन्तम्, उपधायाः षष्ठ्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **मृजेवृद्धिः** (७.२.११४) इत्यस्मात् **वृद्धिः** इत्यस्य अनुवृत्तिः; **अचो ङिति** (७.२.११५) इत्यस्मात् **ङिति** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **अङ्गस्य उपधायाः अतः वृद्धिः ङिति** |

प्रेरणार्थकणिचि यथा पठ् + णिच् → पाठि → पाठयति

३. **पुगन्तलघूपधस्य च** (७.३.८६) = सार्वधातुके आर्धधातुके च प्रत्यये परे पुगन्तस्य अङ्गस्य लघूपधस्य च इकः गुणः भवति | पुक् अन्ते यस्य तत् पुगन्तम्, लघ्वी उपधा यस्य तत् लघूपधम् | पुगन्तञ्च लघूपधञ्च तयोः पुगन्तलघूपधं समाहारद्वन्द्वः, तस्य पुगन्तलघूपधस्य | पुगन्तलघूपधस्य षष्ठ्यन्तं पदम्, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **मिदेर्गुणः** (७.३.८२) इत्यस्मात् **गुणः** इत्यस्य अनुवृत्तिः; **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यस्य पूर्णानुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | **इको गुणवृद्धी** (१.१.३) इत्यस्मात् परिभाषा-सूत्रात् **इकः** आयाति यत्र स्थानी नोक्तम् | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **पुगन्तलघूपधस्य च अङ्गस्य इकः गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः** |

प्रेरणार्थकणिचि यथा लिख् + णिच् → लेखि → लेखयति

अतः यदा वयं णिजन्तरूपं निर्मातुम् इच्छामः, तदा अस्माकं प्रथमः प्रश्नः अस्ति— धातुः कः ? पठति इत्यस्य धातुः पठ्, लिखति इत्यस्य लिख्, भवति इत्यस्य भू | यावत् धातुः न ज्ञातः, तावत् अङ्गकार्यं किम् इति ज्ञातुं न शक्नुमः |

यथा प्रेरणार्थस्य विवक्षायां प्रक्रिया एवम्—

लिख्	भूवादयो धातवः (१.३.१) इत्यनेन लिख् इत्यस्य धातु-संज्ञा हेतुमति च (३.१.२६) इत्यनेन णिचः विधानम्
लिख् + णिच्	चुट्, हलन्त्यम्, तस्य लोपः (अनुबन्धलोपः)
लिख् + इ	पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) = उपधायां लघु-इकः गुणः आर्धधातुकप्रत्यये परे
लेखि	सनाद्यन्ता धातवः इति सूत्रेण लेखि इत्यस्य धातु-संज्ञा लट् विवक्षायाम्, प्रथमपुरुषस्य एकवचने "ति" प्रत्ययः
लेखि + ति	कर्तरि शप् (कर्त्रर्थे तिङ्-प्रत्यये वा शित्-कृत्-प्रत्यये वा शप् विहितः भवति)
लेखि + शप् + ति	अनुबन्धलोपे (लशक्वतद्धिते, हलन्त्यम्, तस्य लोपः)

लेखि + अ + ति **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (शप् शित् अस्ति, पित् अपि अस्ति अतः धातोः अन्त्यस्य इकः गुणः)

लेखे + अ + ति **एचोऽयवायावः** इत्यनेन अचि परे ए-स्थाने अय् आदेशः

लेख् + अय् + अ + ति वर्णमेलने लेखयति इति तिङन्तरूपं निष्पन्नम् |

धेयं यत् लेखि इकारान्तधातुः अस्ति | णिजन्तधातवः सर्वे इकारान्ताः सन्ति—पाठि, लेखि, गमि, निन्दि, क्षालि—अतः सर्वत्र अयमेव क्रमः | अग्रे गत्वा बोध्यं यत् सर्वत्र धातोः व्युत्पत्त्यनन्तरं **सार्वधातुकार्धधातुकयोः**, **एचोऽयवायावः** इत्याभ्याम् अङ्गं, तदा तिङः योजनेन तिङन्तपदं निष्पन्नम् |

अत्र धातवः त्रिविधा— प्रथमतया अजन्तधातवः हलन्तधातवः च, तदा हलन्तधातुषु येषाम् उपधा अकारः, अपि च येषां उपधा लघुः इक्-वर्णः (इक्-प्रत्याहारे इ, उ, ऋ इति वर्णाः सन्ति) | धातोः अन्तिमवर्णात् पूर्व यः वर्णः, तस्य नाम "उपधा" |

१. हलन्तधातवः (उपधा अकारः)— यथा पठ्, वद्, नट् |

२. हलन्तधातवः (उपधा लघुः इक्)— यथा लिख्, बुध्, वृध् |

३. अजन्तधातवः— इगन्ताः यथा भू, नी, शी, कृ |

धातवः

क्रमेण हलन्तधातवः (उपधा अकारः), हलन्तधातवः (उपधा लघुः इक्), अजन्तधातवः इत्यवलोकयाम |

१. हलन्तधातवः – उपधा अकारः

अत उपधायाः इत्यनेन उपधायाम् अतः वृद्धिः |

पठ् + णिच् → पाठि → पाठयति

वद् + णिच् → वादि → वादयति

पत् + णिच् → पाति → पातयति

नट् + णिच् → नाटि → नाटयति

२. हलन्तधातवः – उपधा लघुः इक्

पुगन्तलघूपधस्य च इत्यनेन उपधायां लघु-इकः गुणः |

लिख् + णिच् → लेख् + इ → लेखि → लेखयति

छिद् + णिच् → छेद् + इ → छेदि → छेदयति

बुध् + णिच् → बोध् + इ → बोधि → बोधयति

मुद् + णिच् → मोद् + इ → मोदि → मोदयति

कृष् + णिच् → कर्ष् + इ → कर्षि → कर्षयति

वृष् + णिच् → वर्ष + इ → वर्षि → वर्षयति

३. अजन्तधातवः— यथा भू, नी, शी, कृ

a) इकारान्ताः ईकारान्ताः च

अचो ङिति (७.२.११५) इत्यनेन एषां धातूनाम् अन्त्यस्य इकारस्य ईकारस्य वा वृद्धिः | तदा **एचोऽयवायावः** इत्यनेन अय्, आय् वा आदेशः | यथा—

नी + णिच् → नै + इ → नाय् + इ → नायि → **सनाद्यन्ता धातवः** → नायि + शप् + ति → नाययति

b) उकारान्ताः ऊकारान्ताः च

अचो ङिति (७.२.११५) इत्यनेन एषां धातूनाम् अन्त्यस्य उकारस्य ऊकारस्य वा वृद्धिः | तदा **एचोऽयवायावः** इत्यनेन अव्, आव् वा आदेशः | यथा—

भू + णिच् → भौ + इ → भाव् + इ → भावि → **सनाद्यन्ता धातवः** (३.१.३२) → भावि + शप् + ति → भावयति
लू + णिच् → लौ + इ → लाव् + इ → लावि → **सनाद्यन्ता धातवः** (३.१.३२) → लावि + शप् + ति → लावयति
पू + णिच् → पौ + इ → पाव् + इ → पावि → **सनाद्यन्ता धातवः** (३.१.३२) → पावि + शप् + ति → पावयति
दु + णिच् → द्रौ + इ → द्राव् + इ → द्रावि → **सनाद्यन्ता धातवः** (३.१.३२) → द्रावि + शप् + ति → द्रावयति

c) ऋकारान्ताः ॠकारान्ताः च

अचो ङिति (७.२.११५) इत्यनेन एषां धातूनाम् अन्त्यस्य ऋकारस्य ॠकारस्य वा वृद्धिः | यथा—

कृ + णिच् → कार् + इ → कारि → **सनाद्यन्ता धातवः** (३.१.३२) → कारि + शप् + ति → कारयति
हृ + णिच् → हार् + इ → हारि → **सनाद्यन्ता धातवः** (३.१.३२) → हारि + शप् + ति → हारयति
तृ + णिच् → तार् + इ → तारि → **सनाद्यन्ता धातवः** (३.१.३२) → तारि + शप् + ति → तारयति

d) आकारान्ताः

अ) पुगागम-सहिताः ण्यन्तधातवः

अर्तिह्रीव्लीरीक्न्यूीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ (७.३.३६) = ऋ, ह्री, व्ली, री, क्न्यूी, क्ष्मायी, एभ्यः धातुभ्यः अपि च आकारान्तधातुभ्यः पुक्-आगमः भवति, णिच्-प्रत्यये परे | एषां धातूनां पुक्-आगमः णौ (णि इत्यस्य सप्तम्यन्तम्), णि इत्युक्ते णिच् इत्यतः णिच्-प्रत्यये परे इत्यर्थः | **आद्यन्तौ टकितौ** (१.१.४६) इत्यनेन धातोः परम् आयाति अयं पुगागमः | पुक् इत्यस्मिन् क्, उ इत्यनयोः इत्-संज्ञा लोपश्च; प् अवशिष्यते | अर्तिश्च ह्रीश्च व्लीश्च रीश्च क्न्यूीश्च क्ष्मायीश्च आच्च तेषामितरेतद्वन्द्वाः,

अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातः तेषाम् | अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां षष्ठ्यन्तं, पुक् प्रथमान्तं, णौ सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् |
अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्याताम् अङ्गानां पुक् णौ |

प्रेरणार्थकणिचि आकारान्ताः यथा दा, धा इति | णिच् इत्यस्मिन् ण्, च् इत्यनयोः इत्-संज्ञा, पुक् इत्यस्मिन् उ, क् इत्यनयोः इत्-संज्ञा, लोपश्च |

दा + णिच् → दा + पुक् + इ → दा + प् + इ → दापि + सनाद्यन्ता धातवः (३.१.३२) → दापि + शप् + ति → दापयति
धा + णिच् → धा + पुक् + इ → धा + प् + इ → धापि + सनाद्यन्ता धातवः (३.१.३२) → धापि + शप् + ति → धापयति

आ) एजन्तधातवः—सर्वे आकारान्तधातवः भवन्ति

आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) = उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्वं न तु शिति | उपदेशे इत्युक्ते औपदेशिकधातूनामेव प्रसक्तिः, न तु आतिदेशिकधातूनाम् | येन विधिस्तदन्तस्य (१.१.७२) इत्यनेन तदन्तविधिः; अलोन्त्यस्य (१.१.५२) इत्यनेन अन्त्यस्य अलः स्थाने | एच् इत्यनेन 'ए, ऐ, ओ, औ' | श् इत् यस्य स शित्, न शित् अशित्, तस्मिन् (विषये) अशिति, नञ्त्तुपुरुषः | आत् प्रथमान्तम्, एचः षष्ठ्यन्तम्, उपदेशे सप्तम्यन्तम्, अशिति सप्तम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | लिटि धातोरनभ्यासस्य (६.१.८) इत्यस्मात् धातोः इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— एचः धातोः आत् उपदेशे अशिति |

यथा—

ग्लै → ग्ला

म्लै → म्ला

ध्यै → ध्या

शो → शा

सो → सा

वे → वा

छो → छा

अतः णिच्-प्रकरणे एजन्तधातवः आकारान्ताः एव इति अवगम्यताम् | आकारान्ताः इति कारणतः अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ इत्यनेन पुगागमः भवति इति सामान्यनियमः |

यथा—

ग्लै + णिच् → ग्ला + इ → ग्ला + पुक् + इ → ग्ला + प् + इ → ग्लापि → सनाद्यन्ता धातवः (३.१.३२) इत्यनेन धातु-संज्ञा → ग्लापि + शप् + ति → ग्लापयति

तथैव म्लै → म्लापयति, ध्यै → ध्यापयति, गै → गापयति, रै → रापयति, खै → खापयति

परन्तु केषाञ्चित् एजन्तानां च आकारान्तानां च युक् भवति न तु पुक्—

इ) युक्-आगमः (पुक्-आगम-अपवादः)

आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) इत्यनेन एषाम् एजन्तधातूनाम् आत्वम् | शो, छो, सो, हे, व्ये, वे, पै |

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् (७.३.३७) = शो, छो, सो, हे, व्ये, वे, पै इत्येषां धातूनां युक् आगमो भवति णिचि परे | पुगागमस्य अपवादः | शाश्च, छाश्च, साश्च, ह्वाश्च, व्याश्च, वेश्च, पाश्च, तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वः, शाच्छासाह्वाव्यावेपाः तेषां, शाच्छासाह्वाव्यावेपाम् | शाच्छासाह्वाव्यावेपां षष्ठ्यन्तं, युक् प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | अर्तिह्रीव्लीरीक्न्यूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ (७.३.३६) इत्यस्मात् णौ इत्यस्य अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— शाच्छासाह्वाव्यावेपां अङ्गानां युक् णौ |

शो तनूकरणे (कृशं करोति, श्यति) → शा + युक् + णिच् → शायि → शाययति
छो छेदने (छयति) → छा + युक् + णिच् → छायि → छाययति
षो अन्तकर्मणि (समापनं करोति, स्यति) → सा + युक् + णिच् → सायि → साययति
ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च (आह्वयति) → ह्वा + युक् + णिच् → ह्वायि → ह्वाययति
व्येन् संवरणे (आच्छादयति, व्ययति) → व्या + युक् + णिच् → व्यायि → व्याययति
वेन् तन्तुसन्ताने (कुविन्दस्य कार्यम्, वयति) → वा + युक् + णिच् → वायि → वाययति
पै शोषणे (शुष्कं करोति, पायति) → पा + युक् + णिच् → पायि → पाययति
पा पाने → पा + युक् + णिच् → पायि → पाययति

अधुना ततः अग्रे अदादिगणे एकः पा-धातुः रक्षणार्थे अपि भवति (लटि 'पाति') | रक्षणार्थे एकं वार्तिकं कार्यं करोति लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः इति | अनेन वार्तिकेन युक्ः स्थाने लुक् आयाति |

पा रक्षणे → लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः इति वार्तिकेन रक्षणार्थे लुक्-आगमः → पा + लुक् + णिच् → पालि → पालयति

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् (७.३.३७) इति सूत्रेण पा रक्षणे वर्जयित्वा सर्वेषां पा-धातूनां ग्रहणम्— नाम पै शोषणे, पा पाने च |

५. शेषधातवः

कार्यं नास्ति यतोहि उपधायाम् अत् अपि नास्ति, लघु इक् अपि नास्ति |

बुक्क् + णिच् → बुक्क् + इ → बुक्कि → बुक्कयति

एध् + णिच् → एध् + इ → एधि → एधयति

इति सामान्यधातूनां ण्यन्तव्यवस्था

चुरादिगणे प्रेरणार्थे वैशिष्ट्यम्

चुरादिगणे णिच्-प्रत्ययः स्वार्थे विधीयते एव चुर् + णिच् → चोरि; तदा प्रेरणार्थे विवक्षा भवति चेत्, द्वितीयः णिच्-प्रत्ययः विधीयते चोरि + णिच् | अस्यां दशायां किं भवति इत्यस्य निर्णयार्थं सूत्रम् इदम्—

णेरनिटि (६.४.५१) = यस्य आर्धधातुकप्रत्ययस्य इडागमो नास्ति, तस्मात् पूर्वं णि-प्रत्ययस्य लोपो भवति | अत्र 'णि' इत्यस्य अनुबन्धरहितत्वात् णिङ्, णिच् द्वयोः ग्रहणम्; उभयत्र 'इ' इत्येव अवशिष्यते | णेः षष्ठ्यन्तं, अनिटि सप्तम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् |
अतो लोपः (६.४.४८) इत्यस्मात् **लोपः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **आर्धधातुके** (६.४.४६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्
— **णेः लोपः अनिटि आर्धधातुके** |

णिच्-प्रत्ययः वलादिः नास्ति इति कारणतः तस्य इडागमो न कदापि भवति | अनेन चुरादिगणे कश्चन णिजन्तधातुः अस्ति चेत्, प्रेरणार्थे यदा द्वितीयः णिच्-प्रत्ययः विधीयते, तदा प्रथमणिचः (स्वार्थिकणिचः) लोपो भवति | अतः एकस्मिन् धातौ णिच् केवलं एकैव वारं सम्भवति | द्वितीयवारं णिचः विधानं भवति किन्तु **णेरनिटि** (६.४.५१) इत्यनेन प्रथमस्य लोपो भवति | अतः चुरादिगणे स्वार्थिकणिचः प्रेरणार्थकणिचः तिङन्तरूपं समानम् |

चुर् → **पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोम-त्वच-वर्म-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यो णिच्** (३.१.२५) इत्यनेन चुरादिगणे णिच्-प्रत्ययः विधीयते स्वार्थे → चुर् + णिच् → चोरि स्वार्थे → **हेतुमति च** (३.१.२६) इत्यनेन प्रेरणार्थे णिच् → चोरि + णिच् → चोरि + इ → **णेरनिटि** (६.४.५१) इत्यनेन प्रथम-णिचः लोपः → चोर् + इ → चोरि प्रेरणार्थे

क्त-प्रत्यये परे, क्तवतु-प्रत्यये परे च

निष्ठायां सेटि (६.४.५२) = निष्ठायां सेटि परे णेल्लोपो भवति | निष्ठा इति संज्ञया क्त, क्तवतु इति द्वौ प्रत्ययौ | यदा अनयोः द्वयोः प्रत्यययोः इडागमो भवति, तदा पूर्वं स्थितस्य णिच्-प्रत्ययस्य लोपः भवति | धातुतः णिच्-प्रत्ययस्य संयोजनेन धातुः सदा अनेकाच् भवति; इत्युक्ते णिजन्तधातोः सर्वदा एकस्मात् अधिकाः अच्-वर्णाः भवन्ति— तदर्थम् उच्यते यत् णिजन्ताः सदा अनेकाच्-धातवः | यथा पाठि इति धातौ आकारः अपि इकारः अपि इति कृत्वा पाठि इति धातुः अनेकाच् | सर्वे अनेकाच्-धातवः सेटः सन्ति, नाम ते सर्वे इडागमानुकूलः | धातुः इडागमानुकूलः च प्रत्ययः इडागमानुकूलः च इति यदा एतादृशी परिस्थितिः जायते, तदा प्रत्ययस्य इडागमो भवति | णिजन्तधातुः अनेकाच् इत्यस्मात् इडागमानुकूलः; निष्ठा-प्रत्ययः इडागमानुकूलः तु अस्त्येव, अतः पाठि + क्तवतु → अनुबन्धलोपे → पाठि + तवत् → इडानुकूलता अस्ति अतः इडागमः → पाठि + इ + तवत् → **निष्ठायां सेटि** (६.४.५२) इत्यनेन निष्ठायां सेटि परे णेल्लोपः → पाठ् + इ + तवत् → पाठितवत् इति प्रातिपदिकम् | पुंलिङ्गे पाठितवान् | तथा णिजन्ते सर्वत्र भवति क्त, क्तवतु इति प्रत्यययोः परयोः |

तुमुन्-प्रत्यये परे

णिजन्तप्रसङ्गे गुणकार्यं सर्वत्र | णिजन्तधातवः सर्वे अनेकाचः इति कारणतः सर्वे सेटः | तुमुन् वलादिः अतः सेट् |

नाशि + इडागमः + तुमुन् → नाशि + इतुम् → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) → नाशे + इतुम् → **एचोऽयवायावः** (६.१.७७) इत्यनेन अय्-आदेशः → नाशयितुम्

एवमेव—

स्मारि → स्मारयितुम्

दर्शि → दर्शयितुम्

कारि → कारयितुम्

क्त्वा-प्रत्यये परे

क्त्वा-प्रत्ययः कित् यस्मात् **क्विडिति च** (१.१.५) इत्यनेन गुणनिषेधः | परन्तु **न क्त्वा सेट्** (१.२.१८) इति अतिदेशसूत्रेण इडागमे सति क्त्वा-प्रत्ययस्य अकिञ्चम् अध्यारोप्यते |

न क्त्वा सेट् (१.२.१८) = इडागमेन युक्तक्त्वा-प्रत्ययस्य कित्वं न स्यात् | इटा सह वर्तते इति सेट् | न अव्ययपदं, क्त्वा लुप्तप्रथमाकं, सेट् प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **असंयोगाल्लिट् कित्** (१.२.५) इत्यस्मात् **कित्** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **सेट् क्त्वा न कित्** |

नाशि + इडामः + क्त्वा → नाशि + इत्वा → **न क्त्वा सेट्** (१.२.१८) इत्यनेन अकिञ्चातिदेशः → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) → नाशे + इत्वा → **एचोऽयवायावः** (६.१.७७) इत्यनेन अय्-आदेशः → नाशयित्वा

किमर्थं सूत्रे सेट् उक्तम् ? कृत्वा | धातुः सेट् नास्ति चेत्, क्त्वा-प्रत्ययस्य कित्वम् आवश्यकम् | नो चेत्, अत्रापि गुणो भविष्यति, येन 'क्त्वा' इति अनिष्टं रूपं स्यात् |

ल्यप्-प्रत्यये परे

ल्यप्-प्रत्यये लकारपकारयोः अनुबन्धलोपः अतः 'य' इति अवशिष्यते | अयं प्रत्ययः यकारादिः न तु वलादिः इति कृत्वा अनिट् | अनिट् इति कारणातः णिजन्तधातोः परः भवति चेत्, **णेरनिटि** (६.४.५१) इत्यनेन णिचः लोपः |

सम् + रक्षि + ल्यप् → संरक्षि + य → **णेरनिटि** (६.४.५१) इत्यनेन अनिट्-आर्धधातुकप्रत्यये परे पूर्वस्थितस्य णि-प्रत्ययस्य लोपः → संरक्ष् + य → संरक्ष्य

एवमेव—

वि + नाशि + ल्यप् → विनाशि + य → विनाश् + य → विनाश्य

स्वी + कारि + ल्यप् → स्वीकारि + य → स्वीकार् + य → स्वीकार्य

परि + भावि + ल्यप् → परिभावि + य → परिभाव् + य → परिभाव्य

किन्तु उपरितनधातुषु सर्वत्र दीर्घस्वरः वर्तते | नाशि, कारि, भावि— णिजन्तधातौ लघुस्वरः अस्ति चेत् **ल्यपि लघुपूर्वात्** (६.४.५६) इत्यनेन णिचः स्थाने अय्-आदेशः न तु णिचः लोपः—

ल्यपि लघुपूर्वात् (६.४.५६) = लघुपूर्वात् परस्य णिच्-प्रत्ययस्य अय्-आदेशो भवति ल्यपि परे | णेरनिटि (६.४.५१) इत्यस्य अपवादः | लघुः पूर्वो यस्मात् स लघुपूर्वः बहुव्रीहिः, तस्मात् लघुपूर्वात् | ल्यपि सप्तम्यन्तं, लघुपूर्वात् पञ्चम्यन्तम् | णेरनिटि (६.४.५१) इत्यस्मात् णेः इत्यस्य अनुवृत्तिः | अयामन्ताल्वय्येल्विष्णुषु (६.४.५५) इत्यस्मात् अय् इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— लघुपूर्वात् णेः अय् ल्यपि |

रच् (रचयति) : वि + रचि + ल्यप् → वि + रच् + अय् + य → विरचय्य

कथ् (कथयति) : प्र + कथि + ल्यप् → प्रकथय्य

गण् (गणयति) : प्र + गणि + ल्यप् → प्रगणय्य

लघुपूर्वात् किम् ? संप्रधायर् | अत्र आकारस्य गुरुसंज्ञा न तु लघुसंज्ञा अतः णेः स्थाने अयादेशो न भवति | अपि तु संप्रधारि + ल्यप् → णेरनिटि (६.४.५१) इत्यनेन यस्य आर्धधातुकप्रत्ययस्य इडागमो नास्ति, तस्मात् पूर्वं णि-प्रत्ययस्य लोपः → संप्रधार् + य → संप्रधायर् |

अत्र प्रश्नः उदेति यत् रक्षि-धातौ ह्रस्वः अकारः अस्ति खलु; तर्हि किमर्थं न ल्यपि लघुपूर्वात् (६.४.५६) इत्यनेन 'संरक्षय्य' स्यात्, 'संरक्ष्य' इत्यस्य स्थाने ? अस्य बोधनार्थं कस्य स्वरस्य का संज्ञा इति परिशीलनीयम् |

लघुसंज्ञा = ह्रस्वं लघु (१.४.१०) इत्यनेन 'अ', 'इ', 'उ', 'ऋ', 'लृ' इति पञ्चानाम् एकमात्रिकाणां स्वराणां 'लघु' इति संज्ञा भवति |

गुरुसंज्ञा = संयोगे गुरु (१.४.११) इत्यनेन 'अ', 'इ', 'उ', 'ऋ', 'लृ' इति पञ्चानाम् एकमात्रिकाणां स्वराणाम् अनन्तरं संयोगो भवति चेत्, एषां एव पञ्चानाम् 'गुरु' संज्ञा भवति | यथा 'मुद्गर' -शब्दे उकारः एकमात्रिकह्रस्वस्वरः अस्ति, किन्तु अनन्तरं दकारगकारयोः संयोगः अस्ति इति कारणतः अत्र उकारस्य गुरुसंज्ञा भवति न तु लघुसंज्ञा | 'कृष्ण' -शब्देऽपि ऋकारस्य अनेन कारणेन गुरुसंज्ञा |

दीर्घञ्च (१.४.१२) इत्यनेन 'आ', 'ई', 'ऊ', 'ऋ', 'ए', 'ऐ', 'ओ', 'औ' इति अष्टानां द्विमात्रिकदीर्घस्वराणाम् अपि गुरुसंज्ञा भवति |

अतः यद्यपि रक्षि-धातौ अकारः ह्रस्वः, तथापि परः ककारषकारयोः संयोगो वर्तते इति कारणेन विद्यमानस्य अकारस्य गुरुसंज्ञा भवति न तु लघुसंज्ञा | ततः ल्यपि लघुपूर्वात् (६.४.५६) इत्यस्य प्रसक्तिर्नास्ति | ततः णेरनिटि (६.४.५१) इत्यनेन णिच् लोपः येन संरक्ष्य भवति न तु 'संरक्षय्य' |

णिजन्तानां कर्मणिप्रयोगः

णिजन्तानां प्रयोगक्षेत्रे सामान्यव्यवस्था अस्ति प्रयोज्यकर्तुः तृतीयाविभक्त्यन्तं रूपम् | किन्तु विशिष्टधातूनां प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञा भवति इति कारणतः तेषु स्थलेषु प्रयोज्यकर्तुः रूपं द्वितीयाविभक्त्यन्तम् | सूत्रमस्ति— गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकार्णाम् अणि कर्ता स णौ (१.४.५२) |

किन्तु प्रश्नः उदेति, कर्मणिप्रयोगे व्यवस्था कीदृशी ? एका कारिका अस्ति—

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया |
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ||

(अग्रे सूचना संस्कृतभारत्याः कारकपुस्तकात् प्रदर्श्यते |)

कथनस्य अर्थः एवम्— अण्यन्तावस्थायां यः कर्ता स एव ण्यन्तावस्थायां प्रयोज्यकर्म | यथा, छात्रः श्लोकार्थं बोधयति | गुरुः छात्रं श्लोकार्थं बोधयति | द्वितीयवाक्ये छात्रः प्रयोज्यकर्म | कर्मणिप्रयोगे बुद्ध्यर्थकस्य भक्षार्थकस्य शब्दकर्मकाणां च प्रयोज्ये कर्मणि प्रधानकर्मणि वा लकारः | एतान् त्रीन् विहाय अन्येषां प्रयोज्ये कर्मणि एव लकारः | उदाहरणानि अधः—

कर्तरिप्रयोगः	कर्मणिप्रयोगः
गुरुः छात्रं श्लोकार्थं बोधयति	गुरुणा छात्रः श्लोकार्थं बोध्यते / गुरुणा छात्रं श्लोकार्थः बोध्यते
माता शिशुं ओदनं भोजयति	मात्रा शिशुः ओदनं भोज्यते / मात्रा शिशुम् ओदनः भोज्यते
अध्यापकः बालं वेदम् अध्यापयति	अध्यापकेन बालः वेदम् अध्याप्यते / अध्यापकेन बालं वेदः अध्याप्यते
पिता बालं विद्यालयं गमयति	पित्रा बालः विद्यालयं गम्यते
तरुणः वृद्धम् उपवेशयति	तरुणेन वृद्धः उपवेश्यते
गुरुः विद्यार्थिनं पद्यार्थं जल्पयति	गुरुणा विद्यार्थी पद्यार्थं जल्प्यते
पिता शिशुं शुकं दर्शयति	पित्रा शिशुः शुकं दर्श्यते
स्वामी देवदत्तेन कार्यं कारयति	स्वामिना देवदत्तः कार्यं कार्यते
स्वामी कर्मकरेण उद्यानं सेचयति	स्वामिना कर्मकरः उद्यानं सेच्यते

Swarup – June 2014 (Updated Sept 2018)